

מרוצות. לחצנו את ידו בהכרת תודה בהביענו את שביעות רצוננו שיש לנו מקום שם אפשר להסתתר בפני הרוצחים ההיטלראים. אחי שמואל המשיך והסביר, שביסודות הבנין יש פתחים מרובעים קטנים, עכשיו בלילה הם בלתי נראים אך במשך היום חודר דרכם אור מועט, כך שאפשר לזחול אל אחד הפתחים, נניח זה האמצעי, כדי שנזכור שבדרך קבע נקבל דרך אותו פתח אמצעי דואר וכן יום יום חתיכת לחם ובקבוק מי שתיה, ולעתים הוא ישתדל גם לבשל משהו עבורנו. גם אנחנו צריכים לשלח לו באופן קבוע מכתבים שיודיעו לו איך אנחנו מרגישים ומה מעשינו, אפילו את מחשבותינו. הוא הבטיח לנו שיהיה לו קל יותר לשהות במחנה העבודה ביצעו שמיים אותנו במקום בטוח, אם כי מאד קשה, אבל אולי נזכה לחירות הנכספת, לנצחון. יש לו הרגשה טובה שאנן לא עומדות בכל רגע בסכנה הגדולה ביותר שהיא אבדן החיים. הוא עצמו יהיה ערני וזהיר והוא מקוה שברגע האחרון יצליח להנצל בברחו למחבוא שלנו, על מנת יחד אתנו לחיות ולשרוד, על מנת שנוכל בעתיד לספר לצאצאינו ולכל העולם על מאבקנו בהגנה על חיינו. משפחת מרקל, האב והאם, חלקו את גורלנו במסתור ואת היצוע המשותף. על מנת לקצר את הזמן, שנמשך עד אין סוף - כך היה נדמה לנו - ספרנו איש לרעהו ארועים מן העבר, לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה תוך כדי כך שאנו מוסרים לעצמנו דין וחשבון שזכרונות מאושרים משנים עברו מכאיבים לנו עתה מאד, כאשר אנו חשים כה חזק בגורלנו המר.

הפתקים שכתב אלינו אחי שמואל עודדו אותנו וחזקו את רוחנו. יום יום הוא זרק דרך הפתח הקטן משהו לאכול, כמו כן השתדל שיהיה לנו משהו מבושל. הוא הסתדר, האהוב, במיטב יכולתו ועל מנת להשיג את הכסף הנחוץ עבורנו הוא העמיד את עצמו בסכנה גדולה. אילו אנשי הגסטפו ששמרו ליד שער המחנה היו עורכים אצלו חפוש היו מוצאים אצלו נשק מוסתר, אשר הברית למחנה עבור קונים רבים. צעירים ומבוגרים יותר ידעו היטב, שהגרמנים הפשיסטים לא יתנו לנו לחיות ולשרוד, אפילו לאותו חופן אחרון הנמצא במחנה. על כן הוחל לחפש ישועה ומחסה ביער, ולשם כך אנשים רבים הצטידו בנשק. אחי, כמכונאי, תיקן וסירפק אותו למחנה עבור האנשים המחפשים ישועה ביער והמצטידים קודם לכן בנשק.

הימים חלפו עלינו באותה מאורה אפלה בחדגוונות, כל יום היה דומה לרעהו

בתאומים. במחבוא קשה זה אפשר היה להיות רק במצב שכיבה. כאשר היינו מתישבים כדי לשנות תנוחה היינו תומכים את התקרה בראשינו, דבר שהכביד על הישיבה. רק בשעות הצהריים ידענו, יחד עם משפחת מרקל, שאחי ובנם זוכרים אותנו. היינו כולם צוחלים לפתח בתקווה לקבל מכתבים ומזון וקשר עם העולם החיצון. מעלינו, מעל לראשינו, היה בית מלאכה גדול בו הועסקו אנשים רבים, וביניהם אחי ומרקל. בבית המלאכה עשו ותקנו דברים וחלקים רבים עשמשו במכרה הנפט, במשך כל זמן העבודה היו דפיקות ותנועה, הזזת מכונות כבדות הדהדה בקול מעלינו. נמשכנו כולנו לפתחים הקטנים, לחלונות המינאטוריים כפי שכינתי אותם. כשהיינו קרוב לכזה פתח, קרנים קלושות של אור האירו קטע קטן בלבד של המאורה הקודרת, הזמן עבר ביצרו שבועות וחדשים. בלינקה לעתים קרובות רמזה, שאנו קבורים חיים. הסכמנו בינינו לבין עצמנו שאין בעולם בית סוהר גרוע יותר, בתנאים גרועים יותר, מזה שלנו בו בחרנו מרצוננו בחפשי כדי להעלים מעיני החיה ההימלאית שדרשה את מותנו.

אחי שמואל והבן של משפחת מרקל בקרו אותנו פעם בשבוע במחבוא. כולנו היינו בדעה שקשר המכתבים לבדו, בעזרת פתקים שהיינו כותבים זה לזה, אינו מספק אותנו. כל השבוע חכינו בגעגועים לאותו ערב מאוחר של בקורם, ברצוננו לצאת מהאפתיה לכמה שעות בנוכחות אנשים מן העולם החיצון. אחי היה מביא לנו מה שרק היה לו: כמה תפוחי אדמה מבושלים, חתיכת לחם. היינו משוחחים שעות רבות. אחי רצה לעודד את רוחנו, וכן הוא ספר לנו על המצב במחנה. כרגע שקט אך לא ידוע מה יביא יום המחר. כששקט חבל ועצוב לו שאנחנו לא רואים את אור היום, אפילו איננו יכולים להתישר, ואנחנו סובלים במאורה האפלה. אותן כמה שעות של בקורו היו כותנות לנו כח להמשך הקיום והמאבק. לפנות בוקר הוא ומרקל היו מתנדפים מהמחבוא. היות ולא רצו לעורר חשדות הם היו מחכים בחוץ לבוא קבוצת האנשים המועסקים שם ולהתחלת העבודה. אחי תמיד היה מודיע לנו מתי הוא מתכוון לבוא, וידענו עם בלינקה שהוא מסתכן ביציאתו מהמחנה ובהליכה בלילה. כשהיה מופיע אחרי שחכינו לו בחשש, היינו נושמות לרווחה.

פעם אחת כשבא, בקשה אותו גיסתי שיקח אותה לכמה ימים למחנה, היא רוצה להתרחץ ולכבס משהו, ואחרי שהות של מספר ימים שניהם יחזרו למחבוא. צירנו באיזה ערב מאוחר עלילנו לצפות לשובם, ומכאן, השכם בבוקר, כשאיש אינו מבחין בו, יתיצב אחי לעבודה.

בחכותנו לשובם בחוסר סבלנות הקשבתי קשב רק לכל רחש שהגיע מהחוש, גם משפחת מרקל הביעה את תמהונה שיכבר חצות ולא רואים אותם חוזרים. אז הבקיע את דומית הלילה קול יריות אדירות. התאבננו מפחד כשאנו מנחשים שמשוהו איום ונורא היה צריך לקרות. חכנו מלאים חרדות ומתח לשובם ולבסוף, אחרי שעה של צפיה מתישה במאורה הופיע אחי, לבדו, בלי בלינקה, כולו נסער ופניו שונו כתוצאה מהחוויות הנוראות האחרונות, ובקול נסער התחיל לספר לנו את הקורות הטרגיים של הלילה המאוחר האחרון.

שניהם התגנבו לפני חצות מהמחנה על מנת להגיע למחבוא. הם הלכו בדרכים אחריות ולא צפו לפגוש את הפורעים ההיטלראים. אנשי SS מסתתרים, בלתי נראים חסמו את דרכם בצרחם בגרמנית "לעצור, אחרת לירה בכס!". מזועזעים וחסרי ישע הם מצאו את עצמם במלכודת, נפלו לתוך לוע האריה ונלקחו על ידי אנשי ה-SS ל"ריטרצוג", שנמצא לא רחוק מכאן. בשער עמד שומר שהכניס את כולם פנימה. בפנים התחילו לעצוג למצבם המרגז, כשהם צוחקים בקול מהאסון היהודי, שנפלו בעצמם במלכודת שהושמה להם, דבר שיביא למותם המהיר. בלעגם להם כתנו להם לחתום על מה שכינו מסמך המוות. ההוצאה להורג על ידי יריות תהיה עם הנש השחר. את אותן שעות עד עלות השחר יבלו ב"ריטרצוג", השומר בחוש ישמור עליהם, כשנשארו לבד, נעולים, אחי באחי יאוש ללא תקווה: כל כך הרבה מאבק שוא, כל כך הרבה סבל ויסורים, והתוצאה הסופית היא מוות בטוח שכבר הושיט את צרניו אליהם. גיסתי בלינקה נסתה להחזירו לשווי משקל נפשי בעודדה אותו, שכל זמן שהם בחיים תריך לחשוב על הצלה, כל עוד יש זמן, צריך לחפש איזה שהוא אופן לצאת לחופשי. הם שמו לב שבמקום בו היו סגורים היה חלון אחד, אבל סתום עד לגובה מסוים בחתיכות עץ. הם התחילו בשקט להציץ את העצים כדי להציל את עצמם במנוסה דרך החלון. כאשר שניהם, אחד אחרי השניה, קפצו מהחלון,

השומר בחוץ, בשמעו את הרעשים מכוון החלון, הצעיק את אנשי ה-SS, אלה החלו לרדוף אחרי הנמלטים כשהם יורים לכוון שלהם. אחי רץ כמעוף הצפור, קפץ מעל גדרות, כל הזמן שמע את קולות היריות שהגיעו קודם מקרוב, אך למזלו החטיאו. ההשגחה העליונה שמרה עליו.

תוך כדי סיפור אותו ארוץ טרגי כולנו חוונו יחד אתו את האימה של אותם רגעים. אחי הביע חששות כבדים לאשתו, מי יודע אם כדור נפשע לא השיג אותה, או אולי נפלה חיה לידיהם ואותם פושעים מענים אותה נורא. הוא לא היה יכול לחזור לשוויי המשקל הנפשי, מלא מחשבות קודרות הזכיר שוב ושוב את ארועי הלילה האחרון, כשאנו יכול להאמין בהצלחתו הפלאית. בקשנו אותו שירדם בשקט, כי לפנות בוקר עליו לצאת מהמחבוא ולהתיצב לעבודה בלי שאיש מהעובדים ישגיח בו. בקשתי את אחי בכל לשון של בקשה שכבר למחרת היום יודיע לי בעזרת פתק על הצלתה המופלאה של בלינקה. בצפתי לידועות מאחי זחלתי במצב כריעה לכוון אשנב הדאר - כמו שקראנו לו - בשעת הצהריים, כשאני מחכה לידועה החיובית שגם בלינקה הצליחה להציל את חייה היקרים. בעזרת אור היום הצלחתי לקרא את הידיעה המשמחת, שאחי בבואו מהעבודה למחנה פגש את בלינקה המחכה לשובו. חוץ מזה הוא ציין שהוא לא ריבא את בלינקה למחבוא בשעות הלילה המאוחרות, דבר שנראה לו יותר מסוכן, כי אם הרבה יותר מוקדם, תוך תקווה שהכל יסתדר על הצד היותר טוב.

בשמחה קבלנו את פני אחי ובלינקה החוזרים למחבוא, והייתי מאושרת בלי גבול לראות אותם בריאים ושלמים. בלינקה ספרה הרבה על הצלתם הנפלאה, ביחסה זאת ליד ההשגחה העליונה, כשהיא מצטטת פתגם עממי יהודי: בן אדם, עשה מה שביכולתך ואלהים יעזור לך. כזה היה המקרה אתם. שוב הימים חלפו בצורה חדגונית, כמו קודם, מלאנו את הזמן כמיטב יכולתנו, כשאנחנו רוקמים חלומות על החופש הנכסף, בישבנו או שכבנו על מצעינו. הקיץ כבר חלף, ידענו שהגיע הסתיו, אוקטובר שנת 1943. בילינו כבר שלשה חדשים במאורה בתנאים בלתי אנושיים.

פעם אחת משפחת מרקל קבלה, דרך אשנב הדואר, ידיעה מבנה והם שתפו אותנו בתוכן המכתב. הבן כתב שבינתיים שקט במחנה העבודה, הרבה אנשים שהתחבאו במקומות שונים חזרו למחנה, כי כל המחבואים התבררו כבלתי אפשריים לאורך זמן. הוא כתב שהוא מקוה שבעוד כמה שבועות ההורים יוכלו לצאת מהמחבוא ולראות את אור היום הבהיר ולנשום אויר צח, ליהשר את הגב הכפוף ולנסות אם הם עדיין יכולים ללכת. הוריו של מרקל היו מרוצים מההצעה והוצאתם מהמאורה רבת הסבל, בה היו קבורים חיים. בני משפחת מרקל חיכו לבואו של הבן כדי לצאת ממאורת הגיהנום. נפרדנו ממשפחת מרקל בחום כשאנו מאחלים איש לרעהו שנפגש שוב בחופש המיוחל. כשנשארתי לבד עם בלינקה התחילה גם היא להביע אי שביעות רצון מחייה הקודרים במחבוא. כשהיא שתפה את אחי שמואל, שתמיד השתדל לעזור לנו, במצב רוחה העצוב, הוא כתב שאם אנו סבורות ששהותנו במאורה הוא כל כך נורא, הוא יבוא לעזרתנו וישחרר אותנו מהחור השחור הקודר. בלינקה השתדלה כל הזמן לשכנע אותי לעזוב את המחבוא כשהיא נותנת את הסיבה שכל עוד נשארים אחרוני היהודים במחנה חבל על הסבל שלנו. היא מחכה בכליון עינים לראות את האור הבהיר, להתנועע כמו בן אדם ומוחה בכל תוקף נגד המשך השארותנו ביסודות הבנין. שניהם עם אחי לא הצליחו להשפיע על החלטתי על השארותי העיקשת במחבוא, בשום אופן לא רציתי לעזוב מקום עינויים זה בהסבירי כי בשהותנו במחנה אנו נתונים בסכנה, לכליה. אני רואה לנגד עיני תמיד את קסרקטיני הצבא המוקפים בחיילים ולקיחת האנשים למקום הריגתם, ועל כן אני מעדיפה להשאר בחור אפל זה, כדי לא לראות יותר תמונות גיהנום גרועות יותר. בלינקה שמחה לעזוב את המחבוא הקודר. בהפרדה ממני היא הביעה את התקוה שגם אני אלך בעקבותיה ואעזוב את המחבוא הלא נוח. הודות להתעקשותי נשארת לגמרי לבד. כאשר ליום וללילה היה אותה מראה, נחלתי על ידי ורגלי באופן קבוע לפתחים הקטנים ביסודות הבנין, כדי דרכם להתבונן בעולמו של אלהים במינאטורה; דרך פתחים אלה יכולתי לראות קטע קטן מאד, תחיכה ממדרכת בית החרושת ובקרבת מקום עץ מכוסה עתה בכמות קטנה של עלים צהובים, בגלל עונת הסתיו המאוחרת. חלפו ימים, שבועות, חדשים שעברו בעצלתים, אבדתי לגמרי את תחושת הזמן, לא ידעתי את התאריך. כשאני חצי כורעת חצי שוכבת

ליד האשנב. ברצותי להבהיר לעצמי איזו עונת שנה זו, התבוננתי בשלג הלבן על פיסת האדמה הקטנה שרק אותה יכולתי להקיף במבטי. כשנשארתי לבד במחבוא, בלי אנשים, נתקפתי בחרדה גדולה לגורלה של בתי הקטנה סטלה. מחשבותי חדרו דרך היסודות והקירות שביניהם ישבתי, ורצו הרחק להורודישק' שם השארתי את ילדתי המסכנה ברצותי להצילה מהכליה ההיטלראית. בהיותי בלתי בטוחה אם זה יום או לילה כל הזמן עינית את עצמי במחשבות על הנושא, אם ילדתי עדין בחיים שם, או אולי כבר מזמן התפטרה הגב' שישלק מהמטרד של ילדה שהוטלה בכח להשגחתה. בהיותי כולי אפופה בגעגועים ואי שקט גדול לגורל ילדתי, מניתי את החדשים הארוכים של הפרידה הנוראה כשאני משוללת כל ידיעה על מצב בריאותה והרגשתה. בנוסף לכך באה עוד מחשבה נוראה למוחי המעונה. בהכירי מסיפוריהם של אחי הבכור מרק ואשתו יטקה את תמונת חייהם הקשים במרתף הצר שם הסתתרו, כשהם נתונים לחסדיה של המארכת שלהם, ובזכרי ממה ששמעתי מפי אחי מרק, שהם סובלים שם רעב ומחסור, חששתי שכל זה יערער את האורגניזם החלש והעדין של ילדתי. מחשבות כאלה צוו עליו ללכת בחשכת הלילה בדרך ההררית הרחוקה המוכרת עד לביתה של הגב' שישלק, כדי להווכח מה עושה ילדתי ולראותה במו עיני. כשאני נשלטת במחשבות אלה, ובהכירי באופן כללי את הכוון והמקום בו נמצא פתח היציאה המסווה, התחלתי לחול לשם בחפשי את אותו מקום. שעות שלמות זחלתי לשוא, אי אפשר היה למצוא את המקום שיגלה איפה הוצאו הלבנים. בעיני כל הקירות נראו זהים. כנראה אחי שמואל הכניס את הלבנים בחזרה לקיר בצורה כזו שצריך להיות מומחה כדי לזהות את המקום. מותשת מהזחילה ללא תועלת נפלתי על יצועי ואפילו נרדמתי תרדמה עמוקה. אז חלמתי חלום שאזכור כל ימי חיי, כי באותה תקופה טרגית הוא הביא מרגוע לנפשי המיוסרת, כי האמנתי בחלומות. ובכן חלמתי שבמרכבה על הכביש יושבת אחותי אנדז'יה ז"ל. בחלום לא זכרתי שאחותי, היחידה שהיתה לי, ואשר נקשרנו ברגש עמוק של אהבת אחיות, כבר איננה בין החיים. כשהיינו ילדות בגיל בית הספר, היות והפרש הגילים בינינו היה קטן, התחלנו ללכת יחד לבית הספר לאותה כתה וישבנו על אותו ספסל, תמיד יחד, כשאנו משתפות אחת את השניה בכל מחשבה סודית, בכל שאיפה. כך גדלנו, כשאנו מסורות אחת

לשניה ברעות וקשר מהורים, כאשר מוות אכזרי הפריד בינינו והשאיר אחריו ריקנות נצחית. כשראיתי אותה בחלומי נגשתי אליה בריצה ושאלתי אותה מלאת חששות את השאלה שפרצתי מפני: - אנדז'יה! אמרי לי איפה ילדתי? והיא ענתה לי ברורות את התשובה הבלתי נשיכחת: ילדתך נמצאת שם איפה שהשארתי אותה. התעוררתי עם רגש של אמונה ותקווה. המלים המרגיעות של אחותי היו צרי לנשמתי החולה. שאבתי אמונה ועודד שאכן כך הוא המצב באמת, וזה הרגיע אותי. שוב חלפו ימים, שבועות וחדשים במחבוא. פעם אחת, ביחלי בחור מאשנב אחד לשני, כשאני מתבוננת במראה הדל על העולם, הרגשתי כאב גרון חזק, דבר שהטריד אותי מאד בהביאו מחשבות על העבר הרחוק בו גרמתי למשפחתי הרבה צרות עם אנגינה חזקה שהייתי מקבלת, ורק תרופות וזריקות חזקות הביאו להחלמתי. עתה, בהיותי במחבוא, משוללת עזרה רפואית ואמצעים כל שהם בצורת כדורים שהתגלו כיעילים, משוללת אפילו מעט מים חמים עם מלח לשטיפת הגרון, חששתי שהיא תחזור, כמו שכבר קרה באותם מקרים, עם מורסה מוגלתית בגרון, דבר שקשה היה להפטר ממנו גם בזמנים רגילים. כשאני מודאגת ממצב בריאותי כתבתי כמה מלים לאחי ובקשתי שישתדל להשיג עבורי כמות מסוימת של כדורים. אחי ענה לי שהוא מצטער מאד, שהוא לא מרגיש טוב, שהיה מאד רוצה לבוא לעזרתי אך לצערו במחנה אי אפשר להשיג אותם. אז נזכרתי שפעם קראתי ברומן אחד על חייל הנמצא בחפירות בגזרה מרוחקת וקבל דלקת גרון, והיות ולא היה יכול ליצור קשר עם רופא ריפא את עצמו בשטיפת הגרון בשתן. תהליך זה בצעתי פעמים מספר תוך כמה ימים עם תוצאות חיוביות, וכתבתי לאחי ולבלינקה שאני מרגישה יותר טוב.

שוב חלפו הימים באורח חדגוני, כשאני מבדילה בקושי בין היום והלילה, בצפיה מתמדת דרך האשנב המיניטורי כשאני מפנה עינים עצובות לעולמו של אלהים שעדיין היה מכוסה בלבן, אך מהתבוננות אפשר היה לשים לב שהשלג איבד את מראהו הקפוא הקודם, גוונו הפך קצת יותר כהה, כבר מוכן להפשרה. הצגתי לעצמי את השאלה, מהי עונת השנה עכשיו? האם כבר מתקרב האביב? רציתי מאד לדעת את התאריך הנוכחי, יום וחדש, ובקשתי מאחי שיוודיע לי. קבלתי ממנו תשובה מקיפה:

למרות שעוד קר בחוץ, השלגים רק מתחילים להפסיד - מרץ שנת 1944. למחרת, עם קבוצת נשים קטנה ומפקד הפלוגה יצאתי לעבודה. להשאיר במחנה אפילו לפני צהרים אחד נראה מסוכן, כי ידענו שאנשי הגסטפו מסתכלים בכל מקום, כל מקום מלא אותם. החלטתי בכת לנעול נעלים על רגלי הנפוחות, כדי לצאת מהמחנה. כשעברתי דרך שער הכניסה ראיתי שגם השלט על השער שונה; עתה היה כתוב שם (בורמנית) "מקום איסוף יהודים", כאשר מקודם היה "מחנה עבודה יהודי". הברכות את משמעות שנוי השם - אוספים כאן את אחרוני היהודים על מנת לשלח אותם מכאן למקומות ההשמדה.

זמן מסוים עבדתי במקום עבודה קשה - "הוף-ליף באוגזלשפט", ואחר כך, כשהאביב היה במלואו, הפנו קבוצת נשים יחד אתי לעבודות גננות. בשהותנו באויר החפשי, רחוק מהמחנה, כולנו קבלנו מצב רוח טוב יותר, שנוכח לשחרור, לחופש. למרבה הצער רק חופן קטן מאד זכה לראות בחופש המיוחל, היד ההיטלראית הפושעת טאטאה אותם ממשטח החיים. כאשר חזרנו מהעבודה באויר החפשי ובמרחב החפשי, בעברנו את סף המחנה, אנחנו, שארית הניצולים, נתקפנו במהירות במצב רוח קודר, בחוסר הבטחון של כל רגע מהחיים. עתה היינו פוגשים אנשים שבכלל עוד לא היו במחנה, הסתתרו בצד הארי תקופה ארוכה אך נאלצו לעזוב את מקומות המסתור לאור דלדול המקורות הכספיים ובלב כבד ללכת למחנה. רוחם נפלה לגמרי ברואותם לפניהם רק את המוות. מחיסול המחנה בדרוהוביץ' הגיעה שארית היהודים משתי ערים גדולות, דרוהוביץ' ובוריסלב וממקומות קטנים יותר בסביבה. ברוח נכאה ובחוסר בטחון של כל רגע חלפו ימים ולילות בלי שקט. היו מקרים באמצע הלילה שכאשר כולם ישנו שינה חזקה אחרי יום עבודה קשה, פתאום אחד מיושבי המחנה הדליק את האור ובהעירו את כולם הביע את החשש, שאולי מתחילה אקציה, כי באמצע הלילה מסתובבים במחנה אנשי גסטפו. האחים לצרה היה מוכנים מיד לבריחה. רצתי מהר עם כל האחרים לכוון הקסרקטינים, הם היו מוקפים בגדר תיל, רק מאחורנית היה מקום שם אפשר היה להרים את חוטי התיל ולזחול לצד השני, ושם, בקרבת מקום היו מכרות הנפט וכן הוריקו עצים ושיחים. היינו רצים אל תוך השיחים ועוקבים

מהמחבוא אם במחנה לא פרצה אקציה. חיינו במתח קדחתני וכל רגע חיינו לאקציה, אך כאשר היא באמת פרצה באביב שנת 1944, בחדש אפריל, היא נפלה על ראשינו כרעם ביום בהיר. זמן קצר אחרי שחזרנו לקסרקטין הנדענענו מהמהצה הנורא: הקסרקטין הוקף באופן צפוף בצבא, לחצר המחנה הגיעה משאית וממנה קפצו המון אנשי גסטפו מזוינים עם כלבים נוראים. הצווחות הבלתי אנושיות של אנשי הגסטפו מלאו את כלנו בחרדה, בצרחות צוה להתקבץ בחצר ולעמוד בשורה, אשר חייבת להיות מוכנה לפקודה שלהם לצעוד החוצה. המנוולים רצו לכל מקום במחנה ולכל חור, בגרשם יהודים מפוחדים לחצר. בדוחק ובהמולה ראיתי את אחי שמואל. רגע עמדנו שנינו בחצר, חסרי עצה וחסרי תקווה לאור אבדנו המתקרב. השודדים לא אפשרו לאף אחד לזוז, בכל מקום חסמו את הדרך והכריחו אותנו לעמוד במקום. דרך אגב אחי לחש לי - איני רואה את בלינקה בשום מקום, היא הצליחה להסתתר איפה שהוא. נמצאנו בדיוק ליד הדלת המובילה לבית המרחץ. הדלת הייתה פתוחה לרווחה, ונכנסנו פנימה בריצה. בעמדי בפנים ראיתי את כל מה שקרה בחצר, כי רק כמה צעדים הבדילו בינינו לבין החצר והשודדים. ראינו איך מכים את האסירים באלות גומי ואיך הכלבים תוקפים אנשים. אחי ואני היינו כמאובנים. הסתכלתי על הרצפה כשאני מאחלת לעצמי בחום שהאדמה תפצה את פיה ותבלע אותי, כדי שלא אפול לידו הפושעים. אחי לחש בהתרגשות: "אם השודדים רק יעיפו מבט לכוון הזה יראו אותנו, ולנו האומללים אין איפה להסתתר". מרוב יאוש וחוסר עצה נשכב ליד תנור נמוך עומד. באותו רגע משכתי אותו מהתנור באמרי - אפילו ילד יגלה אותך כאן. באופן בלתי מודע ובלתי רצוני התחלתי ללכת לאורך מעקה התנור, ואחרי נע כמו של אחרי. כאשר הגעתי לקצה המעקה ראיתי שכמה לבנים כאילו צוה, איזה שהן ידים הושטו מהמחבוא ואיזה שהוא קול מפוחד האיק: "מהר, מהר הכנסו פנימה!" במחבוא זה היו שני גברים, חור קטן וצפוף שבקושי הכיל אותנו.

לאזנינו הגיעו קולות עמומים של מכות גרזן; הבינונו שהשודדים הורסים כל מיני מקומות בחשד שנמצאים שם יהודים. האימה אחזה בנו לקול צעדים מתקרבים, מחשש שהמחבוא יתגלה. הודות להשגחה העליונה המחבוא לא התגלה ובאותו חור קטן וצפוף נשארנו כל הלילה, עד יום המחרת. בצהרים הקשבנו למה קורה במחנה.

לאזנינו לא הגיע אף רחש, ולו הקטן ביותר. כאשר יצאנו מהמחבוא, כל הזמן קשובים ודרוכים, שמנו לב שבכל מקום היתה דממת קבר, אין שום סימן של ארזו שהיא נפש חיה, המחנה יעמד כאילו מת, ללא האנשים שהוסעו לאבדנם.

נגשנו ארבעתנו למטבח המחנה, ברצוננו להוכיח אם גם שם כבו החיים, כי קרה אחרי אקציות רבות שמטבח המחנה נשאר פעיל, זה היה סימן להמשך קיום המחנה. נראה היה שמחנה העבודה היהודי חוסל לגמרי.

לא היה לנו לאן לפנות, לאן ללכת, מי יתעסק אתנו ויטפל בנו במצבנו הקריטי, כאשר אחד משותפינו למחבוא הציע להוביל אותנו ליער, לבונקר ביער, שם אותו אדם הכין לעצמו מקום בזמן כשנוצרו קבוצות של יהודים המחפשים מחסה בבונקרים ביער. באותה תקופה היתה נהירה חזקה ליער, שם חפשו את הישועה וההצלה מפני הכליה. יהודים שהיו ברשותם עדין איזה שהם אמצעים כספיים ספקו למחבוא מצרכי מזון חיוניים, רבים אחרים התיצבו לעבודה בחפירת מערות - בונקרים עמוקים מאד ורחבי מימדים, שיכלו להכיל כמה עשרות אנשים. אנו, כאשר יצאנו מהמחנה בו לא פגשנו נפש חיה, הלכנו בצעד מהיר, אני עם אחי שמואל ואותו אדם מהמחבוא המשותף שהנחה אותנו. נמנענו במידת האפשר ממקומות מאוכלסים, עברנו את שטחי המכרות בלכתנו כל הזמן הלאה, בחפזן גדול, עד שהגענו לקצה יער אורובסקי. היערות באזורים אלה מפורסמים, עצים יפים ושופעים צומחים בצפיפות אחד ליד השני. באותו רגע לא שמתי לב ליפי הטבע, בהשתדלי לא לפגור אחרי הגברים. עברנו כך מבין גדול של עצים בו קל מאד היה ללכת לאבוד. כמעט לעת ערב הגענו למקום המיוחל. מבחוץ הבונקר היה כל כך מוסווה שאפשר היה לעבור לידו פעמים רבות בלי להבחין ששם מסתתרים אנשים. למרגלות עץ רחב ענפים מורה הדרך שלנו עצר, היצי משטח אדמה לא גדול מכוסה בעשב, ואחד אחד ירדנו בסולם צר לתוך הבונקר. בפנים בערה מכורת נפט קטנה שבעזרתה יכולנו להבחין שנמצאים שם כמה עשרות אנשים, גברים ונשים. הבונקר בפנים היה גדול, דרגשים עומדים בצפיפות זה ליד זה, על מנת שלכולם יהיה מקום. אחדים מהמסתתרים שכבו בשקט על הדרגשים, כאילו ישנים, אחרים ישבו על הדרגשים שקועים בשיחה, כפי הנראה מעניינת. למראינו כולם קפצו ממקומותיהם מבוהלים, כי

לא ידעו מהו פירוש בואנו. הרגענו את כולם בקשר לבטחון הבונקר ואחלנו להם שיזכו להגיע בו לשחרור ולחירות המיוחלת. בכאב לב ספרנו להם, שאחרוני יהודי בוריסלב וערי הסביבה נלקחו ונשלחו, בהתאם לשמועות שרווחו מקודם, לפלשוב, מקום הכליה. המאזינים התרגשו מאד מפשלות אחרוני אנשינו, אחדים סברו שצריך היה להיות רואה את הנולד, צריך היה לעזוב את המחנה כי הוא היה הר געש מתפרץ ולהסתתר ביערות. אחי לא יכול היה ליהנות מהכנסת האורחים של יושבי הבונקר, חובתו היתה לחפש את אשתו בלינקה. הוא היה מרוצה שלא ראה אותה בחצר המחנה בין אלה שנלקחו, והניח שימצא אותה מסתתרת ביסודות הבנין, שם הסתתרתי אני במשך שמונה חדשים. ללא דחוי נפרד אחי מכולם ויצא לדרך בחברת מורה דרך שהיה אמור להוציא אותו מהיער, על מנת שיוכל לשים פניו חזרה לבוריסלב. אני נשאיתי בבונקר. הראו לי את מקומי על דרגש, ליד כמה נשים מוולנקה. עיפה מן הדרך הארוכה וגם מכחלה, כי אחרי שיוצאתי מהמחבוא במחנה שתיתי הרבה מים קרים מהברז אשר הזיקו לי מאד, קבלתי שלשול ושעול חזק. צום של יומיים והמים הקרים עשו אותי חולה. נרדמתי, אך כל רגע העירו אותי משנתי התקפי שעול, שלא נחנו לי מנוח.

כך עברתי בסבל את הלילה הראשון שלי בבונקר. למחרת חלקו מין פיתות שטוחות מקמח, אפויות על הפח של תנור המטבח שבנן בבונקר. גם אני קבלתי כזו פיתה אבל היות והרגשתי חולה לא יכולתי לאכול אותה. למרות הרגשתי הרעה הסכמתי לבקשת כמה אנשים שפנו אלי שאקבל על עצמי את תפקידי עקרת הבית, בשול ואפית הפיתות. עם זאת הם העירו שהנשים הנמצאות כאן כל כך שבורות מבחינה נפשית שאינן מראות כל רצון לעסוק בדבר כל שהוא. לא סרבותי לבקשה למרות שבקושי עמדתי על רגלי. פעמיים ביום מלאתי את תפקידי עקרת הבית: לפני הצהריים אפיתי פיתות ולקראת הערב בשלתי מרק. במשך היום אסור היה לאיש לצאת מהבונקר כדי לשאוף אויר צח. רק בשעות הלילה, כאשר האפלה שררה בכל מקום, היו פותחים את הבונקר וכולם היו יוצאים החוצה בעזרת הסולם, פרט לכמה נשים צעירות אשר סבלו מדכאון נפשי ושכבו אפטריות על משכבן. בקרבת מקום לבונקר זרם נחל קטן

ובצאתנו מהבונקר בשעות הלילה הרינו נגשים לנחל כדי להתרחץ וקצת להתרענן במים. כעבור שהות של שבוע בבונקר ביער, מנהלי הבונקר החלו יום אחד לדון בנושא הצטידות במלאי חדש של מזון. נגעו אז בבעית החדשים שהגיעו לבונקר ודרשו גם ממני סכום כסף מסוים. ענית כי לשם כך עלי לבוא בקשר עם אחי שמואל. הגעתי להסכם עם כמה אנשים שמלאו את תפקיד המנהלים שברצוני להתראות עם אחי שמואל ולדון אתו בנושא הכסף. אשה אחת צעירה אשר הכירה את הדרך מהיער למחנה העבודה, ואשר גם לה היה משהו לסדר במחנה העבודה, הצטרפה אלי. חלקית היתי מרוצה שיצאתי מהבונקר ביער, בגלל מצב בריאותי הגרוע, השעול והשלשול לא פסקו. חיתי בתקווה שאחי יחפש עבורי קצת אורז כתרופה, שבמקרה זה חיונית במחנה מצאתי את אחי עם בלינקה עוד ואנשים רבים שלא צפיתי לפגוש כי היה לי נדמה שהם מוסתרים היטב ביערות, בבונקרים. למרבה הצער הגיע לידעתי שלטונות המחנה, שיהודים בהמוניהם מסתתרים ביערות. אנשי גסטפו, בשתוף עם מפקד המשטרה היהודית, ולק איזנשטין, השתתפו באופן פעיל במעקב וגילוי הבונקרים ביער והספקת כמה שיותר קרבנות למקום הכינוס, אשר היה מחנה העבודה היהודי. כאשר העליתי עם אחי את נושא המחבוא בבונקר ביער, אמר לי אחי שהוא עם עוד אדם צעיר מסוים עושים מאמצים ליצירת מחבוא יותר טוב ויותר בטוח. מקום המחבוא הוא אזור המכרות הישן. מתחת למיכל אגירה ריק עשוי מעץ הם חופרים מקלט עמוק. אחי השתעשע בתקווה שעל דעת איש לא יעלה לחפש מקלט מתחת למיכל אגירה, כאשר עתה הבונקרים ביער נתונים בכל רגע בסכנת גילוי על ידי השלטונות ההיטלראים והמשתף אתם פעולה, מנודה הקהילה היהודית, ולק איזנשטין. במחנה העבודה התחילו באותו זמן לערוך מסדרי נוכחות, שנערכו בבקר לפני היציאה לעבודה ואחרי הצהרים אחרי החזרה מהעבודה. אנשי הגסטפו של המחנה הקריאו את שמות שוכני המחנה בחצר המחנה. באחד המסדרים האלה הרינו כולנו חייבים להיות עדים, אוסף אחרוני היהודים שהתקהלו בחצר. אנשי הגסטפו ערכו הוצאה להורג ביריות של שני בחורים צעירים יהודים אומללים, אשר לאחרונה ברחו מהמחנה ונעדרו ממנו זמן מה, נתפסו ברחוב כאשר הכירו שאלה הם שברחו מהמחנה. שני הצעירים, בורג והופמן ז"ל, כשהובלו לגרדום כבר לא היה להם צלם אנוש.

הם הוכו נוראות ונראו כמו שני גושי דם. הפורעים ההיטלראים צוו על כל היהודים להתבונן בהוצאה להורג ולזכור, שאותו גורל מחכה לנו אם נברח מהמחנה. כל יום התגלו מחבואים חדשים. הפושע היהודי ולק איזנשטין, בשתפו פעולה עם הפורעים ההיטלראים, ארגן המון גיחות לכל היערות בסביבות בוריסלב בחפזו. אחרי בונקרי היער, שם היהודים חפשו מחסה בפני המוות. מגיחות אלה כל הזמן הביאו יהודים שגילו לאחרונה. בין אלה שגורשו והובאו למחנה היו גם כל האומללים מהבונקר בו שהיתי תקופה קצרה. גם הם נפלו קרבן לכל אקציות המעקב שאורגנו על ידי הצוידים, שרצו לחסל את כולם. הזמן עבר במעקב וגילוי מחבואים חדשים, וגורם עוין עצום קשר קשר על מנת שאחרוני המתחבאים שלנו ביערות לא יחמקו מידי הפורעים. באותו זמן שלטונות הגסטפו של המחנה הבראה מפלשוב את ד"ר קפלנר, שנלקח במשלוח הקודם ממחנה העבודה בבוריסלב, במטרה לעשות תעמולה בינינו, חופן היהודים שנשארו במחנה, שלא נתנגד למשלוח לפלשוב. התאספנו כולנו בחצר המחנה בזמן המסדר, הפורעים ההיטלראים הראו לנו את ד"ר קפלנר כהוכחה לאמיתית דברי אנשי הגסטפו, שבפלשוב מצב היהודים אינו כה מרגי שיגרום לנו להתרוצץ ביערות לחפש ישועה. הסתכלנו כולנו לכוון בו עמד ד"ר קפלנר, קשה היה להכיר אם זה אכן הוא, כי היה דומה לשלד אדם ולא לאדם חי. הבינונו היטב את הגהינום של חיי היהודים הנרדפים קשות בפלשוב.

פעם אחת, בחדש מאי 1944, עבדנו עם קבוצת אנשים בגננות באויר החפשי. כאשר חזרנו מהעבודה, מובלות על ידי מפקד הפלוגה של המחנה, בהיותנו כבר ליד שער המחנה ראינו את הפושע היהודי הארור ולק איזנשטין, עומד בשער הכניסה בחברת אנשי גסטפו. צמרמורת קרה עברה אותי כאשר שמעתי את השאלה מפי המפלצת בדמות אדם, איזנשטין - מי כאן ביניכם היא הגב' קופל? בקול רועד עניתי, שני אני. אז הוא צרח בקול רועם, שאצטרך לתת את הכתבת המדויקת איפה הסתרתי את בתי הקטנה, כדי לבדוק אם לא מסתתרים שם עוד יהודים. הוא כבר שאל את בתי, שמהיום שווה במחנה העבודה, איפה היא הסתתרה, אך הקטנה לא יכלה לתת תשובה מספקת איפה ובאיזה מקום היתה עד היום, כי על כל השאלות ענתה שאינה יודעת.

איפה הסתתרה. בשמעי כלים מרעישות אלה חשבו עיני. כמתעלפת חציתי את חצר הסרקטין בכונני את צעדי אל המדרגות לאגף בו מתגוררות הנשים, כאשר ראיתי לפתע ילדה יושבת על המדרגות אשר בראותה אותי קפצה ממקומה בקראה: "אמא'לה, באתי אליך, כל כך הרבה זמן לא ראיתי אותך!" - "סטלה, סטלה'לה שלך, האם זו את? היתכן?" - חבקתי את הילדה בהתבונני בה בעיון, החלום זה או מציאות? באיזה מצב נמצאת ילדתי! ממש שלד של ילדה שהוצא מהקבר; ידיה ורגליה של הילדה כל כך רזות, שפסי העורקים בלשו החוצה, פניה, מקודם כה חריבות ומתוקות, השתנו לבלי הכר, כאילו אחרי מחלה רבת שנים, כולה כאילו נהיתה קטנה יותר, התגמדה, במקום לגדול התכווצה לאפס. לא יכולתי להאמין למראה עיני. לא יכולתי להזיל אפילו דמעה אחת, כי כבר הירתי כמו אבן היה שנגמרו לה הדמעות בולל הרדיפות הקשות והגורל היהודי הנורא בזמן הכבוש הגרמני. רק ריבה חרישית פרצה מפני, אומללה היא האם המביטה על צל ילדה. לאט לאט לקחתי את הילדה ביד והובלתי אותה לחדר בו גרתי, כבר באותה תקופה אחרונה עם גיסתי בלינקה. בכל מקום היו הרבה מקומות ריקים אחרי האנשים שנשלחו, אפשר כבר היה לגור איפה שרצו.

כאשר אחי שמואל ובלניקה ראו את ילדתי היו מזועזעים מאד למראה, שניהם הודיעו שזה שלד של ילדה, בהתפלאם לאיזה מצב היא הגיעה. אחר כך שמנו לב למעיל של הקטנה, שהחלק התחתון של הכיס עד למטה נוקשה כמו קרש. למה - שאלנו - התקשה כל כך המעיל שלך? הילדה ענתה בהסבירה: באמצע הלילה היתה צריכה לגשת לקערה, ממנה אכל הכלב והשאיר שאריות תפוחי אדמה. הקטנה אספה אותם ובמשך היום, כאשר הרגישה רעב חזק בישיבה במרתף, יכלה קצת להשקיש אותם. היא חזרה על כך כל לילה. כאשר כולם היו שקועים בשינה, היא היתה מתגנבת לקערת הכלב, כדי להצטיד בקצת שאריות ממזונו של הכלב. איך זה? - התפלאנו - ספרי לנו מה קבלת מהאשה שטפלה כך? במשך היום סטלה ספרה לנו בצורה מקיפה: בבקר היתה מקבלת פרוסת לחם שחור יבש, עם קפה שחור. בשעת הצהרים הגב' שישלק נתנה לה קצת מרק מקליפות, היא היתה מבשלת שעועית או אפונה כשהיא מסננת את הקליפות, ואת השאריות היתה נותנת לילדה. זה היה המזון לילדה לכל היום. אחי הבכור מרק

שילם לגב' שישלם כסף רב, רק כדי שתתיחס בצורה כה 'הומניטרית' לילדה.
בלילה, כשהקטנה ישנה אתה על דרגש אחד, פרץ חום לוהט מהאורגניזם המורעב שלה.
הבינותי שהילדה חולה מאד. שאלנו את הקטנה איך ועם מי באה למחנה העבודה? מה
קרה לאחרנו הבכור מרק ומשפחתו? הילדה ענתה בצורה מאד חכמה ומדויקת. ובכן לא
מזמן אשתו של מרק, יטקה, עזבה את המחבוא. אז היא עוד היתה בחיים, רק היתה
חולה מאד. האיכר המן מביסמשיצה בא ולקח אותה על העגלה לכפר, בתקווה שאולי
מצבה הבריאותי ישתפר. זמן קצר אחרי נסיעתה בא שוב האיכר המן ולקח גם את
הדוד מרק אליו. במרתף נשארה הגב' מנדלסון, אמה של יטקה, ואני. סמלה הקטנה
ספרה לנו שכשנשארו לבד, היא והגב' מנדלסון, במחבוא, אמרה להם המארחת שלהם
שדי החזיקה יהודים, שעוד קים מחנה עבודה שם יש יהודים, ושתלכנה. כל כן
נאלצו לעזוב את דירתה של הגב' שישלם וללכת. בדרך הגב' מנדלסון שאלה את
העוברים ושובים באיזה מקום נמצאים היהודים. כשהגיעו למחנה העבודה מפקד
המשטרה היהודית, מנוול בדמות אדם, ולק איזנשטין, באש צולבת של שאלות רצה
להוציא הודאה מפי הגב' מנדלסון, איפה ועם מי עוד התבאו. הוא ראה שאיננו
ונסיונות להבהיל אותה לא מביאים תוצאות, בשום אופן לא רצתה לגלות את
המחבוא, וצווה לסגור את הגב' מנדלסון בצינוק, על מנת להכריח אותה למסור את
מקום המחבוא. בית הסוהר נמצא בחצר מחנה העבודה. הלכנו עם אחי לבקר את הגב'
מנדלסון, חמותו של אחינו מרק. כשנגשנו לחלון הקטן המסורג של בית הסוהר
ראינו את הגב' מנדלסון אשר בראותה אותנו נגשה לחלון. בקושי יכולנו להכיר
שני אכן היא, כל כך השתנתה לזקנה מצומקת, עם גיבנת גדולה על גבה, מהאשה
הנאה בגיל העמידה שהכרנו רק לפני כמה שנים. תנאי ההסתתרות הנוראים, החששות
והדאגות ללא הפסקה שמא תזרק על ידי המארחת - הנדבנית לחסדי הגורל עשו את
שלהם. חוץ מזה נוספה לה דאגה גדולה לבריאות בתה היחידה שנשארה בחיים, אשר
חלתה מאד במחבוא. לבקשת מרק בא האיכר המן מביסמשיצה במטרה לטפל בחולה
וליצור לה תנאים טובים יותר בתקווה שמצב בריאותה ישתפר. אמה לא ידעה שבתה
כבר איננה בין החיים. היא נפטרה זמן קצר אחרי שהגיעה לביסמשיצה.
כאשר באותה שירה קצרה עם הגב' מנדלסון העליתי את ענין גרושן מהמחבוא,

היא טענה בכל תוקף שאילו היו נשארות עוד במחבוא לא היו מסוגלות להתקיים יותר. היא צריכה שעתה היא חיה בחרדה גדולה, ופחדת שמא יענו אותה במטרה להוציא ממנה איפה הסתתרה, והיא מוכנה למות על המקום ולא למסור את המחבוא. גב' מנדלסון המסכנה, השבורה בגופה ובנפשה, נשארה בכלא עד המשלוח השני. היא נשלחה במשלוח השני למקום הכליה.

בינתיים הימים חלפו. למחנה העבודה הגיעו עוד ועוד אנשים חדשים, יהודים ממחבואים שהתגלו - שם היתה נקודת הכינוס לאיסוף היהודים. בזמן השהות במחנה העבודה כולם היו מחויבים לעבודות כפיה. את ילדתי היתי צריכה להשאיר לבדה במחנה, כל זמן העדרי היא שכבה מתחבאת או תחת הדרגש או דחוסה באיזו שהיא פינה. המסכנה פחדה לזוז, היא פחדה מאנשי הגסטפו כמו מהשטן. כאשר בשיחה עם בתי נגענו בנושא המחבוא אצל הגב' שישלק וכן בביסטשיצה, לא יכלנו להפסיק להתפעל שילדה כל כך הרוסה מבחינה גופנית אך כל אך מלאה אומץ נפשי, לא נבהלה מהאיומים והצרחות של הפושע איזנשטיין ולא גלתה אף מחבוא. היא היתה גיבורה קטנה.

באותה תקופה אחרונה של השהות במחנה העבודה היו עוד כמה כאלה ילדים יהודים אומללים, שגורשו ממחבואיהם או שמחבואיהם התגלו. פעם אחת, בעברנו הרחוב בקבוצת נשים קטנה ובראשה מפקד הפלוגה ובתוכה גם אני, ראיתי על המדרכה את האיבר המן, וגם הוא ראה אותי. הוא ניגש ואמר בקול מתפלל, שאני עדיין חיה, ושאל מי עוד מבין קרובי חי. במהירות מניתי את אחי, גיסתי והילדה. המן סבר שעליו לבוא לעזרתנו. הוא הבטיח לי שתוך כמה ימים הוא יופיע ויצור אתי קשר, על מנת שאוכל בהחבא, דרך גדר התיל, למסור לו את בתי והוא ואשתו יטפלו בה בכפר. הוא לא קיים את הבטחתו. לגיטו הוא מיהר למוות ענייניו, בא עם עגלה גדולה אותה מילא עד גדותיה מחיסול הדירה שלנו, כל מה שעוד היה לנו נמצא על עגלה זו, למען הצלת החיים הצענו את הכל. לשוא צפיתי לו במשך הימים הבאים. יותר לא ראיתיו בעירי.

כל יום שעבר עלינו במחנה העבודה היה עבורנו ענוי גדול, פחדנו נורא

מהמשלוח שעלול לבוא בכל רגע ולשרים קץ לקיומנו הדל. ואכן זה אשר חששנו ממנו ביותר הגיע, כמו שנדמה היה לכולם פתאומי אבל צפוי, בכל זאת נפל על כולנו כרעם ביום בהיר. המשלוח השני היה בחדש יולי שנת 1944. הוא פרץ בכזו עצמה ואימה, כל כך הבהיל את ילדתי החולה והמותשת, שבכתה ברי היסטרי כאשר שמענו את הצלצול המפחיד של הפעמון לאזעקה, שכל אנשי המחנה יתכנסו בחצר. כאשר מצאתי את עצמי עם הילדה בחצר, בעודני מחפשת בעיני ישובה, הסתכלתי סביב על הגדר: בכל מקום חיילים מזוינים העומדים צופפים. כאיתי שכולנו נמצאים במלכודת שכבר אי אפשר לצאת ממנה. הבכי המר והפחד הנורא של ילדתי הביאו אותי לידי טירוף, בשום אופן לא יכולתי להרגיע את הקטנה, היא חזרה בלי הפסק על המשפט: "אמא'לה, עכשיו הגרמנים יהרגו אותנו". מבין האחרונים שהתאספו בחצר חפשתי בין האנשים את אחי שמואל ואת בלינקה, אך לא ראיתי אותם בשום מקום, דבר שהיה כמו צרי על פצעי הבינותי שהם הסתתרו איפה שהוא במחנה.

הייתי מיואשת לגמרי, שבשום מקום אין סיכוי להצלה, שאהיה מוכרחה יחד עם הילדה לחלוק את גורל יתר היהודים. תוך כדי צרחות רמות של אנשי הגסטפו ובריונים אחרים, וכן כלבים נוראים שהתנפלו על האנשים, כולנו הועמדנו לפי צו השלטונות בטור, מוכן בכל רגע ליציאה. עמדתי בהתחלה עם הילדה בקבוצה האמצעית, בין אנשים רבים מאובנים, שכאילו מוכנים לדרכם האחרונה. בתוך המון אנשי זה, בין שודדים היטלראים רבים שהתרוצצו כשהם צורחים בצורה בלתי אנושית על האנשים ומכים אותם באלות גומי, עמדת לידי ילדתי המבוהלת. מוחי עבד בקדחתנות, מכל הצדדים ראיתי את הבריונים ההיטלראים המתרוצצים בכל מקום כדי לספק כמה שיותר קרבנות, כדי שאיש לא יצליח להנצל מצפרני המוות.

בהתרגשות ובמתח גדול התחלתי להביא את הילדה בסוד תכנית הבריחה מהכינוס האומלל, כשאני דורשת מהקטנה ציות מוחלט, ושלא תקשה עלי בדבר. למטרה זו, סטלה'לה - לחשתי על אזנה - אנחנו צריכות לזוז לאט לאט, כדי שהשודדים לא יבחינו בתזוזה שלנו, כי הם הגיבו על כל תנועה של האנשים האומללים. במשכר בזהירות את הילדה אחרי כשאני אוחזת בידה, הגענו לקבוצת יהודים שעמדו במרחק כמה מטרים מהדלת המובילה למכבסת המחנה. שם, תחת מדרגות הכניסה, ידעתי על

גומחה מסוימת, חור אפילו לא עמוק, שנעשה בידי מרשהו שהשתעשע בתקוה שברגע טרגי הוא יוכל להציל את חירו. כאשר עמדתי עם בתי בקבוצת האנשים, צנתי לאט עם הילדה לקצה הקבוצה, כדי ששום דבר לא יעמוד בדרך מנוסתנו. הקטנה שלי כנראה לא השלימה עם תכניתי לברוח ממקום הכינוס, היא נאנקה ברגון ודברה בקול מספיק רם כך שהסביבה יכלה לשמוע את הכל: "אמא'לה, את רואה, כל האנשים האלה העומדים לידינו מוכנים לנסוע לפלשוב, למה שגם אנחנו לא נסע לשם?" לידי עמדו נשים שפנו אלי במחאה והביעו את התמרמרותן, מדוע עכשיו, בדרכנו האחרונה, אני כל הזמן מציקה לילדה, והיא כל הזמן מתלוננת ובוכה. לא עניתי אפילו במילה להערות הנשים; האם היה עלי לשתף מרשהו בתכניותי, אשר עלולות להתגלות כבלתי מציאותיות ולהעמיד אותנו בסכנת מוות מידית או, במקרה הטוב, למכות רצח מצד השודדים ההיטלראים כאשר ימצאו אותנו ויסתבו אותנו מהחור? לידנו עמדה אשה צעירה עם ילדה קטנה, מראה נדיר בכינוס זה, כי ילדים יהודים כבר לא נראו בתקופה טרגית אחרונה זו, נעלמו לגמרי מאופק החיים מוכחדים על ידי היד ההיטלראית הפושעת. נפשו האשה הצעירה שעמדה לידי היתה נסערת. בשום אופן לא יכלה להשלים במחשבותיה שיקחו אותה יחד עם בתה לפלשוב. בידעה ששם תמצא מוות בטוח, היתה רוצה מאד לקרוע את עצמה ואת בתה מצפוני המוות. היות והיא עמדה קרוב אלינו שמעה כמה מילים שהפנית לבתי, ומהן הבינה שאני אתגונן בכל מאודי נגד המשלוח לפלשוב. אותה אשה צעירה, שלא היתה מוכרת לי, פנתה אלי בבקשה גדולה, כשקולה מלא תקוה, שאולי יש ברשותי איזה שהוא מחסוא במחנה, בו היא וילדתה היו יכולות למצוא מחסה. היא תהיה אסירת תודה לי עד הקבר. דבריה ריגשו אותי, רציתי בחום לעזור לה ולי, בהנחתי שאם יתמצל מזלנו המסתור יהיה הצלתנו. הצעתי לאשה זו את המקום היחיד שידעתי עליו: היה זה חור לא עמוק במיוחד מתחת למדרגות בכוון הדלת המוליכה למכבסת המחנה. האשה, שהסכימה בשמחה, היתה צריכה לחכות, לפי ההסכם בינינו, לרגע שאני ובתי נתחיל לברוח לכוון הדלת, ואז היא ובתה תרוצנה אחרינו. ברגע מסוים פתחנו בריצה לכוון המקום הידוע, האשה והילדה רצו אחרינו. השודדים לא הבחינו בנו - כך סברנו -

חדרנו כולנו עמוק לתוך החור כשאנו צמודות זו לזו. באותו רגע שמענו קול
רם ונורא וראינו שודד מזויין, שהאיר עלינו בפנס וצווח עלינו בקול רועם
בגרמנית: "אם לא תצאנה ברגע זה מהחור, אני אצרוק עליכן רימון." באותו רגע
עזבנו את מקום מחבואנו הבלתי מוצלח ויצאנו לחצר המחנה כשאנו מצטרפות לכל
היהודים שנאספו. אני שוב לא השלמתי עם המשלוח לפלשוב, בעמדי ליד בתי סטלה
בטור המוכן למסע. שוב התחלתי לחוש לה את הדרשה המוכרת, שאחגוגן בפני
המשלוח עד הסוף, כי שם רק המוות מחכה לנו, שעלינו לנסות עוד פעם לברוח
ולהסתתר באותו חור ממנה הוציא אותנו השודד ההיטלראי. סטלה הקטנה שלי,
בשמעה שצריך עוד פעם לנסות לברוח, כדי להסתתר באותו חור, כמעט פתחה בצעקות.
"איך זה, אמא'לה, את רוצה שהגרמנים יציקו עלינו רימון? לא, אינני רוצה,
אני פוחדת" - התלוננה בבכי. הסביבה הקרובה ביותר שמעה שאני מתעסקת עם
הילדה, התפלאו מאד שברגעיו האחרונים אני משרידה את מנוחתה ומנוחתם.
ושוב, לאט ובזהירות, כשתשומת לבי מופנית כל הזמן לכל אויביו כדי שלא
יבחינו בי ולא יכו אותי עד לוב דם, התחלתי לנוע בזהירות עם הילדה לשורה
האחרונה בטור, כדי להמציא במרחק לא רב מהדלת המובילה למכבסת המחנה. לאזנינו
הגיעו כל הזמן הצווחות הנוראות של הבריונים ההיטלראים והנביחות המאיימות של
הכלבים, כשהן מעורבות באנקות היהודים המוכים קשות. עמדי ליד ילדתי
מביטה לכל הכוונים ומכינה את הקטנה, שכאשר אומר - סטלה, רוצי! את יודעת
שעליך לרוץ ישר לתוך המסדרון לכוון הדלת, ואני ארוץ אחריו. אם נצליח לעשות
זאת מבלי שהגרמנים יבחינו בנו, נתחבא שוב בחור מתחת למדרגות, כי לצערנו אין
לנו מקום אחר. דברי קרמו עור וגידים, ברגע מסוים אמרתי - סטלה רוצי! ואני
פתחתי יחד איתה במנוסה. המזל האיר לנו פנים, כי איש מהשודדים לא הבחין
בריצתנו, איש לא ירה, איש לא רדף אחרינו. בברחנו מהטור שנאסף בחצר הגענו
בריצה לאותו מקום ממנו ההיטלראי הכריח אותנו באיומי רימון לצאת ולעזוב את
המחבוא. ילדתי נדחקה ראשונה עמוק לתוך החור, ואני אחריה, צמודה לאדמה.
משאלתי ברגע זה היתה להכנס לתוך האדמה, כדי ששום עין של שודד לא תוכל להגיע
אלינו. זכורים לי הרגעים מלאי הארפה והמתח שעברו עלינו בחור, כשראינו את

הבריונים היטלראים העוברים ומחפשים יהודים, הם האירו בפנס את הגומחה שלנו, אז דמנו קפא בעורקינו, רציתי שנהפך לגוש אדמה, רק כדי לא ליפול לידי הרוצחים. היום, כאשר אחרי שנים רבות אני כותבת זכרונות אימה אלה, אני חשה בנס שקרה, שניצלנו מידי העריצים בחור שטחי לא עמוק. כך שרדתי עם הילדה במחנה העבודה אחרי המשלוח השני. אני רוצה ושואפת, שחוויות האימה שלי ישארו כאות אזהרה לאנשים אוהבי השלום, שטרגדיות דומות לא תשכינה יותר לעולם. ובמשפחתי, שצאצאי לעולם לא ישכחו את הסבל והגיהנום שלי ושל ילדתי.

זמן רבב נשערכו מכווצות בתוך עצמנו באותו חור. התבוננו מהמסתור איך אפלט הלילה עברה, איך השחר החל להפציע אט אט והגיע יום בהיר. לא הגיע לאזנינו כל צליל, בכל שררה דממת קבר. אך אנו בכל זאת פחדנו לזוז מהמקום. כמה פעמים נסיתי להתכופף מעבר לגבולות המאורה רק כדי לסגת שוב במהירות. רק בשעות אחרי הצהרים, כאשר אף קול לא הפר את הדממה, אזרתי עוז כדי לצאת עם הילדה מהמחבוא. לעיני התגלת בכל אימתו מחנה ריק לחלוטין מאדם, כאילו אחרי קרב גדול, בשום מקום לא היה סימן חיים. ברגע הראשון חשבתי, שאחרי המשלוח הזה המחנה הפסיק כבר בכלל להתקים. כדי לאמת את הנחתי זו נגשתי למטבח המחנה, ובראותי שם את מנהל המטבח, פלקס, יחד עם זושה, הבינותי שמקום זה טרם הוסל ורודפינו ימשיכו לכנס לכאן את שארית הניצולים היהודים המפוזרים.

יצאתי עם בתי סמלה מהמחבוא בו ניצלנו, כשאני שמה פעמי לבנין בו גרו הנשים, בתקוה לפגוש את קרובי הניצולים. ידעתי היטב שהם מיד אחרי צאתם ממקלטם ילכו למקום מגוריהם, כדי לראות אם גם לנו עמד אותו מזל מופלא לא להשלח למקום הכליה. לשמחתנו לא היה גבול כשהתראינו. אחי מצדו הדגיש שאינו יכול להאמין למראה עיניו, בראותו שאני והילדה ניצלנו מכזו פורענות. אחי ספר על חששותיו שרדפו אותו בלי הרף בחשבו עלינו, בהטילו ספק שנצליח להתחבא ביעילות. בלינקה גיסתה כל הזמן עודדה אותו ונטעה בו אמונה, בתארה אותי כלוחמת שלא בנקל מוותרת על תכניות ההצלה. ספרנו אחד לשני על החוויות הקשות האחרונות והעצובות. לשאלתי איך אחי ובלניקה נשארו בחיים ואיפה הסתתרו בזמן המשלוח הטרגי, סיפרו כדלהלן: - כאשר מצאו את עצמם מוקפים על ידי